

**Missale pro usu toti⁹ regni Noruegie:
scdm̄ ritus sancte Metropolitane
Nidrosiensis ecclesie. Corre-
ctū atq; cū diligētia visus
castigatū et reuisus In-
cipit in nomine do-
mini.**

Tekst fra *Missale Romanum*s tittelblad.
NTNU Universitetsbiblioteket | CC BY-SA 4.0

Sigurd Hareide

Norges første trykte bøker

Nidarosprovinsens siste

Bokåret 2019 har vært en nasjonal feiring av boken, lesingen og leserne. Årsaken til all denne bokoppmerksomheten er femhundreårsjubileet for to katolske bøker utgitt i 1519, de første trykte bøkene på norsk oppdrag.

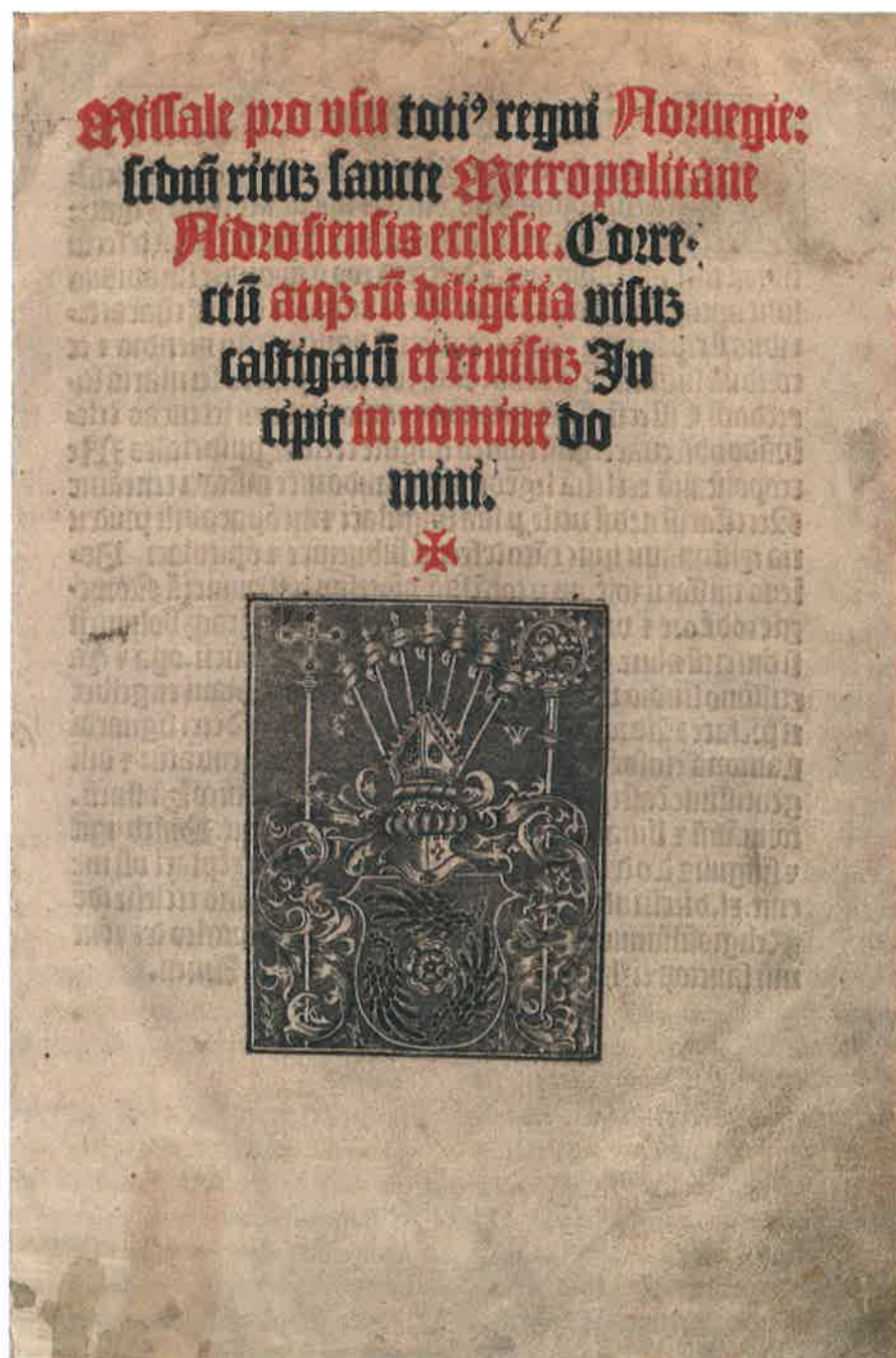
 Oppdragsgiveren var ingen ringere enn erkebiskopen av Nidaros, Erik Valkendorf (d. 1522). Bøkene var selve hovedbøkene for feiringen av den katolske liturgien: *missalet*, messeboken, og *breviariet*, altså tidebønnsboken. Men bøkens liturgiske liv ble kort. Bare 17 år etter trykkingen rammet dansk kongens reformasjon både gudstjenesten de skulle tjene og kirkeorganisasjonen som hadde skapt dem. Norges første trykte bøker ble Nidaros-provinsens siste.

Da boktrykkerkunsten ble tatt i bruk for gudstjenestebøkene i Norge, var det gått 64 år siden Gutenbergs bibel ble trykket (1455) og 37 siden den første trykte skandinaviske boken kom (1482), tidebønnsboken for Odense bispedømme. Den 25. mai 1519 var omsider erkebiskop Valkendorfs *Missale Nidrosiense*, den store messeboken (33 x 23,5 cm) til bruk på alteret, ferdig fra trykkeriet i København med alle tekstene til messen. Den 4. juli samme år var *Breviarium Nidrosiense*, den lille, tykke tidebønnsboken (15,3 x 10,7 cm), prestens bønnbok, ferdig fra sitt trykkeri i Paris med alle tekstene til de åtte daglige tidebønnene prester og klosterfolk skulle be (Karlsen og Hareide 2019a og b, 3). Først i 1643 ble det første trykkeriet etablert i Norge. Bøker måtte trykkes i utlandet før det.

I anledning årets bokjubileum ble begge bøkene i mai 2019 nyutgitt som e-bøker i fullstendig transkripsjon fra den vanskelig tilgjengelige gotiske trykkskriften til latinske bokstaver, med Ingrid Sperber som redaktør og med nye innledninger (på engelsk) ved Espen Karlsen og undertegnede (bokselskap.no). Aldri før har disse bøkene vært lettere tilgjengelig for allmenheten og forskningen.

Norges to første trykte bøker er blitt omtalt som «den unike oppsummeringen av århundrer religiøs kultur». Den noe etterpåkloke karakteristikken stammer fra forskeren Lilli Gjerløy, som visste hvordan det gikk og mente det tjente erkebiskopen til ære at han «i siste liten reddet Nidaros-liturgien» (1986, 77). Men da reformasjonen kom, var Nidaros-liturgien alt annet enn reddet.

Bokåret 2019 er i høyeste grad et katolsk jubileum, men ikke uten nostalgiske undertoner. Hva om reformasjonen ikke hadde kommet til Norge og Nidaros? Ville vi fremdeles feiret messen etter Nidaros-ritusen? På sidene som følger, vil vi lette litt på glemselens slør og se nærmere på noen av boksidene og den femhundreårige norske, katolske kulturen det ble de to bøkens skjebne å oppsummere før dansk kongen endret alt.

Missale Nidrosiense.
 Tittelblad.
 Universitetsbiblioteket |
 CC BY-SA 4.0

Tittelblad «for hele Norges rike» ... og for erkebiskopen

SE Blant samtidens bøker skiller *Missale Nidrosiense* seg ut med et nesten moderne tittelblad (Gjerløw 1986, 70). Slik var det ikke vanlig å sette det opp – man begynte rett på den første siden. Her lyder det i stedet på egen tittelside:

Missale til bruk for hele Norges rike, ifølge Nidaros' hellige metropolitankirkes ritus – korrigert og grundig gjennomsett, rensert og revidert – begynner her i Herrens navn.

Missalet er altså til bruk for hele Norge. På den tiden inkluderte det to bispedømmer på Island (Hólar og Skálholt) og ett på Færøyene (Kirkjubøur) i tillegg til de fem i fastlands-Norge: Nidaros, Bergen, Stavanger, Oslo og Hamar. Nabobiskopene i Norden hadde valgt en annen linje enn den norske erkebiskopen. De trykket gudstjenestebøker for hvert sitt bispedømme. Vi kan spekulere i hvorfor Nidaros skiller seg ut. Skyldes det norsk geografi med store avstander og grissgrendte strøk?

Skyldtes det kanskje også en sterk bevissthet om Nidaros-liturgien eller -ritusen, og dens særpreg, et ønske om å bevare arven fra St. Olavs gravkirke, dette europeiske valfartsmålet der liturgien ble feiret med så stor høytid? For eksempel skulle det på de femten største høytidsdagene benyttes hele tre røkelseskar ved gudstjenestene, ifølge gudstjenesteordningen for Nidaros (*Ordo Nidrosiense*) fra begynnelsen av 1200-tallet (Kolsrud 1945, 86). For ikke å snakke om alle sekvensene i Nidaros-liturgien, disse høytidelige tilleggene til *Alleuia* på viktige helligdager og helgendager, med Olavssekvensen

Lux illuxit som høydepunktet i Olavsoffisiet, den viktigste musikalske eksportartikkel fra Norge før Edvard Grieg (Østrem 2000, 9) og a-ha.

Erkebiskopen må ha visst hva han ville, og han er tydelig til stede i bøkene sine, særlig i forordet til breviariet, men også utallige andre steder ved sitt våpenskjold og sine initialer, som her på tittelbladet. Selve våpenskjoldet består av en rose omgitt av tre svanevinger. Over skjoldet er en mitra på et rustningshode, og fra bispeluen går det sju piler ut. Symboliserer pilene de sju Åndens gaver som biskopen meddelte i konfirmasjonens sakrament, eller er de symbol for de sju bispedømmene ved siden av erkebispedømmet som erkebiskopen hadde myndighet over? På hver side ser vi et prosesjonskors og biskopens hyrdestav. Ingen skulle være i tvil om hvem som stod bak denne boken og var ansvarlig for Nidaros-liturgien.

Tittelbladet veksler mellom røde og sorte bokstaver uten at det er mulig å gjennomskue et logisk mønster. Her fremtrer rødfargen som pynt, rett og slett. Senere i missalet gjør den nytte i 1500-tallets stadig voksende liturgiske sjanger, rubrikkene (av *ruber*, «rød»), som regulerte hva presten sa og gjorde og som kulminerte i Pius Vs *Missale Romanum*, som fra 1570 til 1970 nøyaktig styrte prestens ord og gjerning i messen. Tittelbladets tekst er formet som en trakt som ender i et rødt kors av samme type som senere i boken markerer at presten skal gjør korstegn (Munthe 1930, 64). Dermed minnes leseren på at missalet selv er en hellig bok som ble kysset, berøket og, ved forflytninger fra den ene siden av alteret til den andre, selv ble et tegn på hvor i messen man var kommet.

Kanonbilde og kanonbønn

Typografisk og kultisk klimaks

Canon. **h. viii**
E igitur clementissime
 pater per Iesū Christū
 filiū tuū dñm nostrū
 supplices rogā⁹ ac
 petim⁹ **Hic osculetur**
altare. uti accepta ha
 beas ⁊ bñdicas hec
 dona. hec ⁊ munera. hec ⁊ sc̄a sacri
 fia illibata. **T**u primis que tibi offeri
 mus p̄ ecclia tua sc̄a catholica quā pa
 nificare custodire adūare ⁊ regere digne
 ris toto orbe terrarū una cū famulo tuo
 papa nr̄o. A. ⁊ atistite nostro. A. ⁊ rege
 nr̄o. A. et omnibus orthodoxis atz catho
 lice ⁊ apostolice fidei cultoribus.
Petitio secunda p̄ fratribus sp̄ialib⁹.
Memento domine famulorum famu
 larumq; tuarū **Hic faciat memoriam**

Fra Missale Nidrosiense.
 NTNU Universitetsbiblioteket |
 CC BY-SA 4.0

SE Et helsides bilde av Jesus på korset, omgitt av Jomfru Maria og evangelisten Johannes, varsler starten av kanonbønnen på motsatt side. T-en som innleder bønningen (*Te igitur clementissime pater*: «Deg, mildeste Fader (bønnfaller) vi derfor ...»), har blitt til et helsides T-kors på motsatt side, en kjempeinitial. Sjangeren kanonbilde var ved begynnelsen av de trykte bøkernes tidsalder allerede klassisk. Dermed var også gjenbruk mulig. Den københavnske trykkeren av Nidaros-missalet, Poul Reff (moderne norsk: Rev), hadde arvet kanonbildet og bokstavtypene av trykkeren som ni år tidligere trykket København-missalet (*Missale Hafniense*, 1510).¹ Nesten identiske bilder med kun små variasjoner finnes i andre trykte missaler fra samme tid.

Vi skal ikke la den prosaiske gjenbruken av bildet og bokstavene ødelegge vår innlevelse i det som ikke bare er missalets «typografiske kulminasjon» (Munthe 1930, 65), men også messens klimaks med forvandlingen av brød og vin til Kristi legeme og blod. Ikke bare kanonbildet, men også kanonteksten vitner om det. Den er, i tråd med tidens konvensjoner, satt som store «kanontyper» over én spalte, ikke med tospaltet tekst som i resten av boken. For en moderne leser er det verdt å merke seg at det senere i denne bønneteksten ikke er noen særskilt utheving av Jesu egne nattverdsord («innstiftelsesordene»), slik standarden ble senere. Kanontypene slutter dessuten

ikke før Fadervår og kommuniensritusen – der dagens kanonbønn slutter,² – men varer hele messen ut, helt til bønnene etter messen begynner.³

Om man blar seg gjennom Nidaros-missalet, slik alle nå lett kan gjøre ved hjelp av Nasjonalbibliotekets utmerkede elektroniske faksimilepresentasjoner av 1519-bøkene (nb.no), og man kommer omtrent midt i boken, vil ingen som får se kanonbildet og -typene, være i tvil om at nå begynner den aller viktigste teksten og delen av messen. Paradoksalt nok ble teksten med den store skriften bedt med lav stemme helt til liturgireformen for 50 år siden. Slik skjønnte deltakerne i messen at man var kommet til messens aller helligste.

Før vi lever oss inn i dette klimakset, skal vi stoppe ved noen detaljer i teksten: Ikke bare skal presten be for «vår pave N [= navnet]» og «vår biskop N», slik som i dag, men også for «vår konge N». Rødfargen fra tittelbladet er dessuten nå blitt til ekte rubrikker: *Hic osculetur altare* – «Her kysser han alteret». Og mens presten leser stille og høytidelig videre i kanonbønnen, mot messens klimaks, synger koret sitt *Sanctus* helt til forvandlingen har skjedd og presten løfter den innviede hostien høyt over hodet for folkets tilbedelse, og deretter kalken. Da først istemmer koret *Sanctus*' siste del, *Benedictus*: «Velsignet være han som kommer i Herrens navn!»⁴

Det liturgiske psalter Tidebønnenes hjerte

Fra Breviarium Nidrosiense.
Gjengitt i original størrelse
Nasjonallbiblioteket | Falt i det fri

SE Mens kanonbønnen er messens definitive kulminasjon og klimaks, midt i missalet, er det vanskeligere å finne ett punkt i tidebønnene der det på samme måte skjer en forvandling, typografisk og rituelt. Men også tidebønnene har et hjerte, og det finnes midt i breviariet, boken som i én bok samlet de mange ulike delene av tidebønnene som tidligere i middelalderen var spredt ut i ulike bøker.

Midt i *Breviarium Nidrosiense* er *Ordo psalterii*, «Salmeordningen», plassert. Den liturgiske ordning av Salmenes bok, ofte omtalt som det liturgiske psalter, var stammen i tidebønnene da som nå. Her er de 150 salmene i Salmenes bok fordelt ut over ukens sju dager, de sju tidebønner på dagtid og den ene, lange nattbønnen, vigilien, med ulikt antall nokturner – nattlige bønneskift – alt etter festens høytidelighet. I tillegg til salmene gjengis også øvrige faste ledd i tidebønnsordningen: hymner, bønner antifoner osv.

Før denne midtdelen i boken finner vi en stor avdeling med tekster for tidens gang i kirkeåret (*temporale*), samt kalenderen med helgendager og faste høytidsdager. I denne kalenderavdelingen rommes en jubileumstekst i jubileumbøkene: Norges første tekst trykt på norsk språk, en folkekalender med faste og fester over to sider.⁵ Rett før «Salmeordningen» er dessuten en klassiker om salmenes lovprisning, kraft og virkning av Alkuin av

York (ca. 735–804) plassert som en oppbyggelig innledning. Etter «Salmeordningen» finner vi store avdelinger med tidebønner for helgener, deriblant avdelingen for helgener med egne gudstjenestetekster (*sanctorale*) og avdelingen for fellestekster for ulike kategorier helgener, som én eller flere jomfruer, biskoper, apostler osv. (*commune sanctorum*).

Jeg må innrømme at innrammingen av teksten gir meg assosiasjoner til en elev som kjeder seg i timen, men når rammen sees sammen med den flotte B-en i Salme 1, skjønner leseren at det er en viktig avdeling av boken som begynner her. Vi kjenner igjen heraldikken fra missalets tittelblad, men i denne initialen gir erkebiskopen seg til kjenne i større bredde, med både navn og titler: ERI.(CUS) WAL.(KENDORF) øverst, med påskriften AR.(CHIEPISCOPUS) NI.(DROSIENSIS) og A.(POSTOLICE) S.(EDIS) L.(EGATUS) nederst. På norsk: Erik Valkendorf, erkebiskop av Nidaros, den apostoliske stols sendemann.

Legat-tittelen som syv av Norges middelaldererkebiskoper fikk, understreket erkebiskopens rolle som pavens særskilte representant i Norge.⁶ Og når salmen satte i gang med sin lovprisning (*Beatus vir ... - «Salig den mann ...»*), så sendte nok leseren også en tanke til erkebiskopen. Ja visst var han salig i sin visdom, og sannelig har han ikke latt lage fine bøker!⁷

«Hans Rev var her!» Om bøker, biskoper og bønner

ST Før et avsnitt med «lhukommelse av Maria i løpet av året», møtes vi av et helsides bilde av Jomfru Maria i stråleglans, med månen under føttene, krone med tolv stjerner på hodet og Jesusbarnet i armene. Maria er fremstilt som kvinnen fra Apokalypsen: «Et stort tegn viste seg på himmelen: en kvinne som var kledd i solen, med månen under sine føtter og med en krans av tolv stjerner på hodet» (Åp 12,1).

Under bildet finner vi påskriften *Succurre virgo gloriosa*, «Kom meg til hjelp, herlige Jomfru», og navnet *Jo. Reff.* Mannen bak navnet er Hans (Johannes) Rev (ca. 1490–1545), bror til den København-baserte trykkeren av Nidaros-missalet, Poul Rev. Hans Rev var kannik i Nidaros og hadde som erkebiskopens sekretær fått i oppdrag å overvåke trykkingen av breviariet i Paris (Gjerløw 1986, 55–56). Trolig var hans innflytelse medvirkende til at broren fikk trykkeoppdraget med missalet (Karlsen og Hareide 2019a, 3). Også på breviariets nest siste blad møter vi Hans Rev med en kort rapport om trykkingen av breviariet i Paris.

Seks år etter trykkingen av breviariet ble Hans Rev biskop av Oslo (1525), og som den eneste av de katolske biskopene i Norge, gjorde han «comeback» som luthersk superintendent (1541) etter først å ha avgått frivillig i møte med danskekongens menn i 1537 og deretter fått noen års luthersk opplæring og tenkepause i sitt opprinnelige hjemland Danmark. Som luthersk biskop rapporterte han i 1542 at han har «bestillet allting med sang og annen del efter ordinansens lydelse» (Ellingsen, 119–120). Nå var altså reformasjonen av gudstjenesten gjennomført i Oslo, ifølge Rev.

Som ung erkebiskopsekretær «bestilte» han derimot et vakkert Maria-bilde, «Hans Revs Madonna», bildet i

breviariet med «størst kunstverdi» ifølge Olav Sinding, som fortsetter (Sinding 1916–17, 102–103):

Utvisomt har billedet bidraget til, at breviariets Maria-bønner er blitt bedt mere brændende av den norske geistlighet – kanskje især da reformationens storme brøt løs ogsaa over vort land. Da er nok Ræfs bøn til sin Madonna blitt bedt av mangen gaammeltroende prest, som med gru saa, at den hellige jomfrus kultus blev stempet som avgudsdyrkelse og hendes billeder ødelagt allevegne i landet.

Ikke bare Rev dro fra Norge da reformasjonens stormer raste, også erkebiskop Olav Engelbrektsson dro fra landet i 1537 på grunn av danskekongen. Og han deltok også i arbeidet med å trykke Nidaros-bøkene. Som dekan ved Nidarosdomen samlet og redigerte han stoffet til missalet i Trondheim sammen med kantoren der, før trykkingen (Gjerløw 1986, 70). Erkebiskopen vendte aldri tilbake som Rev, men døde i Nederlandene året etter. Men i lasten på skipet ut Trondheimsfjorden første påskedag 1537 må han ha hatt med seg Nidaros-missalet han hadde vært med å lage. Helt siden 1623 har i alle fall Vatikanbiblioteket hatt et eksemplar av Nidaros-missalet i eie som etter all sannsynlighet har tilhørt Norges siste erkebiskop på flukt fra danskekongens militærmakt. Og mens lutheraneren Rev huskes for sin Madonna i breviariet, har erkebiskop Olav på det siste bladet i sitt missaleeksemplar føyd til en messe *pro tribulatione*, «for trengselstider» (Gjerløw 1986b, 169). Det kunne nok trenge.

Succurre virgo gloriosa
Jo. Reff.

I godt selskap St. Olav fra Paris og erkebiskopen av Nidaros

Fra Breviarium Nidrosiense. Gjengitt i original størrelse. Kilde: Nasjonalbiblioteket | Falt i det fri

SL Olavsbildet som pryder den andre siden av tidebønnene for olsok, viser oss at dette er en viktig fest for Nidaros-provinsen. Bildet finnes også på breviartittelbladets bakside, men med andre helgener nederst. Tross olavskultens utbredelse utenfor landet i middelalderen, var nok likevel St. Olav en relativt ukjent helgen for kunstneren som skulle lage bildet i Paris på 1500-tallet. Hans Rev har vel hatt med seg en bønnebokminiatyr eller et reisealter til den franske kunstneren, og slik har St. Olav fra Paris blitt til (Sinding 1916–17, 104). Ikke helt upassende at helgenkongen i Nidaros-breviarieret er blitt portrettert i det landet der han ble døpt!

Det er en verdig og majestetisk fremstilling av St. Olav, martyr og Norges konge (S. OLAVVS MR. – REX NORVEGIE). Han vender seg halvt til venstre, som om han venter hjelp derfra, og slik skapes det liv i bildet. Olavs-bildet ligner Kristus-fremstillinger i samtidige franske bønnebøker (Sinding 1916–17, 104). Han bærer martyr-øksen i sin høyre hånd og rikseplet i sin venstre, akkurat som Kristus i det lille bildet i midten nede. Men kongen likner ikke bare på himmelkongen, Kristus. Også uhyret under føttene bærer krone, og det er som om helgenen nettopp har seiret som Kristus-lik, samtidig som han fortsatt står i kampen mot ondskaper og hedenskapet.

Og her har han havnet i godt selskap, ikke bare sammen med Kristus selv, som rager opp over de andre, men også med de fire evangelister, som er fremstilt med sine sedvanlige attributter: løven (Markus), engelen (Matteus), ørnen (Johannes) og oksene (Lukas). Ikke bare var St. Olav konge som Kristus, men også det norske folks apostel (Sinding 1916–17, 105).

Sammen med St. Olav er erkebiskopen sterkt til stede i bildet ved sitt våpen, sitt navn og sine titler.⁸ Også erkebiskopen har havnet i godt selskap, men det ville være urettferdig å se dette utelukkende som smiger fra Hans Revs side, eller selvforherligelse fra erkebiskopens (om han selv har uttrykt ønske om en slik plassering). Her lyser det mot oss en stolthet over erkesetetets store verdighet og arven fra St. Olav. Og erkebiskopen som tjener Norges evige konge på Nidaros' erkebispestol, han er også den som sørger for den intime forbindelsen mellom St. Olavs norske kirke og St. Peters etterfølger på den apostoliske stol i Roma (Sinding 1916–17, 104–5).

⁸ Sigurd Hareide er universitetslektor ved Universitetet i Sørøst-Norge og forsker på overgangen fra katolsk til luthersk messefeiring på 1500-tallet

Litteratur

- bokselskap.no – e-bøker med transkripsjoner av de to 1519-bøkene:
– *Missale Nidrosiense*. Edited by Ingrid Sperber. With an introduction by Espen Karlsen and Sigurd Hareide. Oslo: National Library of Norway: <https://www.bokselskap.no/boker/missale/titlepage> (lest 13. september 2019)
– *Breviarium Nidrosiense*. Edited by Ingrid Sperber. With an introduction by Espen Karlsen and Sigurd Hareide. Oslo: National Library of Norway: <https://www.bokselskap.no/boker/breviarium/titlepage> (lest 13. september 2019)
- Ellingsen, Terje: *Reformasjonen i Norge. Da kirken valgte kurs* (Kristiansand: Høyskoleforlaget, 1997).
- Gjerløw, Lilli: «The Breviarium and the Missale Nidrosiense (1519)», i Bekker-Nielsen, Hans, Marianne Børch og Hans Algot Sørensen (red.): *From Script to Book: A Symposium* (Odense: Odense University Press, 1986a).
- Gjerløw, Lilli: «The Missale Nidrosiense (1519): an appendix», i Bekker-Nielsen, Hans, Marianne Børch og Hans Algot Sørensen (red.): *From Script to Book: A Symposium* (Odense: Odense University Press, 1986b).
- Karlsen, Espen og Sigurd Hareide: «The Nidaros Missal (1519)», i *Missale Nidrosiense*. Edited by Ingrid Sperber. With an introduction by Espen Karlsen and Sigurd Hareide (Oslo: National Library of Norway, 2019a): <https://www.bokselskap.no/boker/missale/titlepage> (lest 13. september 2019).
- Karlsen, Espen og Sigurd Hareide: «The Nidaros Breviary (1519)», i *Breviarium Nidrosiense*. Edited by Ingrid Sperber. With an introduction by Espen Karlsen and Sigurd Hareide (Oslo: National Library of Norway, 2019b): <https://www.bokselskap.no/boker/breviarium/titlepage> (lest 13. september 2019).
- Kolsrud, Oluf: «Vår eldste trykte bok. Eit firehundrad-års minne», i *Norsk Boktrykk Kalender 1919* (Kristiania, 1919). Transkribert fra gotisk til latinsk og publisert på http://www.typografi.org/dokum/breviarium_nidrosiense/eldste_norske_bok.html (lest 13. september 2019).
- Kolsrud, Oluf: «Korsongen i Nidarosdomen», i *Festskrift til O.M. Sandvik. 70-årsdagen. 1875 – 9. mai 1945* (Oslo: Aschehoug, 1945).
- Missale Hafniense* (1510), faksimile: <https://archive.org/details/den-kbd-pil-130018151139-001> (lest 13. september 2019).
- Munthe, Wilhelm: «Missale Nidrosiense vår eldste trykte bok», i *Norsk Trykk. Magasin for Grafisk Kunst og Håndverk*, nr. 3, juni 1930, 4. årgang (Oslo, 1930).

- Pahlmblad, Christer: *Mässa på svenska. Den reformatoriske mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden* (Lund: Arcus förlag, 1998).
- Schumacher, Jan: «Utdrag fra messens canon i 'Missale Nidrosiense'», i Jørgensen, Torstein, Ingunn Montgomery og Jan Schumacher: *Gjør døren høy. Kirken i Norge 1000 år* (Oslo: Aschehoug, 1995).
- Sinding, Olav: «Breviarium Nidrosiense og dets kunstværd», i *Kunst og kultur* (Kristiania, 1916-17).
- Østrem, Eyolf: «St. Olavs Officium», i CD-heftet: *Rex Olavus. Schola Sanctae Sunnivae* (Oslo: Kirkelig kulturverksted, 2000).

Noter

- 1 For en grundigere gjennomgang av bokstavtypene i missalet og breviariet, se Oluf Kolsrud: «Vår eldste trykte bok. Eit firehundrad-års minne», i *Norsk Boktrykk Kalender 1919*.
- 2 I Paul VI's missale fra 1970 er den tradisjonelle kanonbønnen (eukaristisk bønn I, den romerske kanon) noe revidert og dessuten supplert med flere andre eukaristiske bønner.
- 3 For en oversettelse av den første delen av kanonbønnen, frem til Fadervår, se Jan Schumacher: «Utdrag fra messens canon i 'Missale Nidrosiense'», i Jørgensen, Torstein, Montgomery, Ingunn og Schumacher, Jan: *Gjør døren høy. Kirken i Norge 1000 år*, s. 127-130 (1995).
- 4 Om oppdelingen av *Sanctus* i senmiddelalderens messefeiring, se f.eks. Christer Pahlmblad: *Mässa på svenska. Den reformatoriske mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden*, s. 220 ff (1998).
- 5 Jf. min kronikk i Vårt Land på femhundreårsdagen for denne teksten, 4. juli 2019: «Historisk kalender fyller 500 år» (kan leses på bloggen: sigurdhareide.wordpress.com).
- 6 Se Torbjørn Olsen: «Pavelige legater i Norge», katolsk.no/tro/tema/diverse/pavelig-legat-hva-er-det, lest 12. september 2019.
- 7 Olav Sinding (1916-17) går lenger i sin tolkning og hevder at salmen «anvendes ... paa erkebispens som herved faar en slags helgenglans om sig i levende live»: «Breviarium Nidrosiense og dets kunstværd», i *Kunst og kultur 1916-17*, s. 100.
- 8 Se tolkning og oversettelse over i teksten om det liturgiske psalter, samt omtale av våpenskjoldet i første tekst om missalets tittelblad.